

УДК 81'367=161.2

Житар І. В.

**ВСТАВЛЕНІ ПОШИРЮВАЧІ РЕЧЕННЯ
ЯК КОРЕЛЯТИ СИНТАКСЕМ БАЗОВОГО РЕЧЕННЯ
(на матеріалі наукового і публіцистичного стилів сучасної української мови)**

У статті проаналізовано структурно-семантичні різновиди вставлених поширювачів речення – корелятивів синтаксем базового речення, виявлено, що в семантичній структурі речення вони корелюють із предикатними, субстанційними, адвербіальними та атрибутивними синтаксемами.

Ключові слова: вставлена конструкція, вставлений поширювач речення, кореляція, корелят, субституція, субститут, синтаксема.

В статье проанализированы структурно-семантические разновидности вставных распространителей предложения – коррелятивов синтаксем базового предложения, установлено, что в семантической структуре предложения они выступают коррелятивами предикатных, субстанциональных, адвербиальных и атрибутивных синтаксем.

Ключевые слова: вставные конструкции, вставные распространители предложения, корреляция, коррелят, субституция, субститут, синтаксема.

In this paper structural and semantic variety of the parenthetic spreaders of a sentence – the correlates syntaxeme of a main sentence is analyzed.

Key words: parenthetic construction, parenthetic spreader of a sentence, correlation, correlate, substitution, syntaxeme.

У центрі пильної уваги українських мовознавців упродовж останніх десятиліть перебувають питання, пов'язані з дослідженням особливостей семантичної структури синтаксичних конструкцій, зокрема й вставлених. За повнотою охоплення названої проблематики пріоритетними в цьому напрямку є праці І. Р. Вихованця, Й. Ф. Андерша, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітка, Н. Л. Іваницької, М. В. Мірченка, М. І. Степаненка та ін.

Семантика вставлених конструкцій організовується й позиціонується у реченні як додаткова, вторинна. Вторинний характер вставлених конструкцій (про це свідчать у писемному мовленні пунктуаційні знаки (дужки та тире) та в усному – відповідна інтонація) реалізовано у формі матеріального розташування вставлених конструкцій за межами базового речення (основного повідомлення). Ця інформація з погляду мовця є важливою для змістової організації висловлення й потрібною для найточнішого розуміння сказаного/написаного, тобто для забезпечення комунікативно-прагматичного боку повідомлення. Вставлені конструкції – це вихід у панорамність зображуваного за допомогою мови, засіб акцентування уваги слухача/читача на важливих деталях. Водночас вставлені конструкції – це з погляду мовця маркер певної семантичної недостатності слова чи всього речення в конкретній ситуації мовлення.

Загальновідомо, що вставлені конструкції мають досить різноманітну структурну організацію, яка зумовлена характером того позамовного об'єкта чи ситуації, повідомлення про які вноситься вставлена конструкція до базового речення, а також характером передаваної інформації і не зумовлюється основною частиною речення. Із формального погляду за структурою вставлена конструкція може дорівнювати слову, словосполученню, реченню та надфразній єдності. Проте в системі речення вони функціонують як одиниці функціонального плану. Ми пропонуємо поміж вставленими конструкціями виділяти вставлені поширювачі речення (далі – ВПР), вставлені речення та вставлені надфразні єдності. Вставлені поширювачі речення, як зауважують дослідники, з погляду форми й походження – “колишні поширювачі речення, що зберегли їх форму” [5, с. 397]. Оскільки ВПР за своїм значенням і позицією дорівнюють поширювачам речення й походять від них, їхня роль в семантико-синтаксичній структурі речення наближається до ролі відповідних синтаксем. ВПР об'єднуємо у два угруповання: ВПР-кореляти і ВПР-субститути. Критерієм розрізнення ВПР-корелятивів і ВПР-субститутів є наявність/відсутність у базовому реченні корелятивної синтаксеми.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою вивчення структурно-семантичних різновидів вставлених конструкцій, що мають форму вставлених поширювачів речення, зокрема тих, що є корелятивами відповідних синтаксем базового речення. Мета статті – визначення семантичних різновидів вставлених поширювачів речення. Об'єктом дослідження обрано вставлені поширювачі речення, ужиті в текстах публіцистичного і наукового стилів сучасної української мови.

Співвідносячись із відповідними синтаксемами, вставлені конструкції характеризують той самий денотат, що й відповідні синтаксеми, але з якогось іншого боку, модифікуючи його семантику. Схарактери-

зовані відношення можна кваліфікувати як кореляцію – “будь-яке співвідношення в системі опозиційних мовних одиниць” [4, с. 267]. ВПР, уточнюючи, доповнюючи відповідні члени речення, за структурою будують неповними [5, с. 258], вони вступають у кореляційні зв'язки з відповідними синтаксемами базового речення. Така кореляція позиціонує ВПР як синтаксеми – семантичні модифікатори синтаксем базового речення.

У семантико-синтаксичній структурі речення ВПР корелюють із різними синтаксемами. Вони [ВПР] можуть бути відповідниками предикатних, субстанційних, адвербіальних та атрибутивних синтаксем.

Вставлені поширювачі речення – кореляти предикатних синтаксем. Предикатна синтаксема – це основна одиниця семантико-синтаксичної структури простого елементарного речення, база її формування. Для випадків семантичної кореляції між ВПР і предикатними синтаксемами характерна наявність спільного суб'єкта (моносуб'єктність): *Уявлення про людину має історичний характер (є змінним)* (З підручника); *Я не буду узгалянювати (і цього не прагну) ті проблеми, які є в Партії в національному масштабі* (З газети).

ВПР – кореляти предикатних синтаксем можуть утворювати сурядні групи:

а) самостійно: *Сутнісний його [конфлікту] аспект полягає в тому, що ці суб'єкти діють у межах широкої системи зв'язків, яка модифікується (закріплюється або руйнується) під впливом конфлікту* (З підручника);

б) разом із синтаксемою-корелятом: *Не нам судити, чи й справді подія, якій Андрій Окара присвятив свій натхненний текст, була (або й буде) “головною політичною подією Росії 2005 року”* (І. Дзюба).

Синтаксеми, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката (субстанційні синтаксеми). Функціональним призначенням синтаксем цього виду є вираження семантики реальної предметності. Кваліфікація таких синтаксем ґрунтується на субстанційних семантико-синтаксичних відношеннях, наявних між ними та предикатними синтаксемами. Значення (типи) субстанційних синтаксем зумовлено семантико-синтаксичною валентністю предиката. Поділ субстанційних відношень на суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні зумовив виділення синтаксем відповідного різновиду: а) суб'єктних (позначають носія предикатної ознаки, характеризуються найширшим діапазоном сполучуваності з предикатами усіх семантичних типів); б) об'єктних (позначають предмет, на який спрямована передавана предикатом ознака); в) адресатних (позначають особу, на користь/шкоду якої діє ознака, носій якої – предикат); г) інструментальних (позначають знаряддя, за допомогою яких реалізована предикатна дія); г) локативних (позначають місце, напрямок і шлях предикатної дії) [1, с. 138–139].

Вставлені поширювачі речення – кореляти суб'єктних синтаксем. Синтаксеми цього типу – синтаксично незалежні субстанційні компоненти суб'єктно-предикатної структури речення, які позначають носія предикатної ознаки [3, с. 133]. У текстах наукового й публіцистичного стилів найчастіше вони виражені формою називного відмінка іменників. ВПР, корелюючи з суб'єктними синтаксемами, опиняються в їхній позиції, заповнюють відповідне валентне місце: *У середні віки існуючі політичні угруповання – “партії” – виступали тимчасовими об'єднаннями* (З підручника).

Із-поміж інших типів субстанційних синтаксем, з якими ВПР перебувають у відношеннях кореляції, у текстах наукового й публіцистичного стилів виявлено:

а) **об'єктні синтаксеми:** *Кожен народ як найдорожчий скарб одержав у спадок із минулого землю (історичну споконвічну територію), міфи, мову, звичаєві норми моралі, права й обов'язки* (З підручника); *Давнє хобі – автомобільні гонки – збирається доповнити гонками на мотоциклі* (З газети);

б) **адресатні синтаксеми:** *І ось на політичній арені з'явився Донцов – такий ненависний чужинцям (та й значній частині українства)* (В. Лупейко); *“Демократичний централізм”, на основі якого вбудовуються стосунки у партії, рухівці трактують об'єктивно, вважаючи, що тільки відвертий діалог зможе забезпечити Рух від хибних рішень у цей непростий для держави (і для партії) період* (З часопису);

в) **локативні синтаксеми:** *Саме цією смугою (або поясом) постійно рухаються всі планети нашої системи з Місяцем і Сонцем включно* (З посібника).

Об'єктні синтаксеми, будучи поширеними структурами, виразно виявляють свою напівпредикативність: *Спілкуючись із Аленом, ми намагалися з'ясувати його погляд (а значить, певною мірою і позицію західної преси) щодо того, які зміни пережила Україна та її ЗМІ останнім часом* (З газети).

Синтаксеми невалентного характеру (вторинні предикатні синтаксеми). До синтаксем цього типу належать адвербіальні, атрибутивні та модальні синтаксеми. Вторинність таких синтаксем впливає з того, що вони не входять до семантико-синтаксичної структури елементарних простих речень.

Вставлені поширювачі речення – кореляти атрибутивних синтаксем. ВПР атрибутивної семантики корелюють із атрибутивними вторинними предикатними синтаксемами базового речення. Синтаксема такого типу створює з цим компонентом сурядну групу, характеризуючись тотожністю семантико-синтаксичних функцій та дублюючи відповідні (сурядні) синтаксичні зв'язки:

а) розділовий: *Та якби в них [дикунів] було хоч трохи тієї культури (чи будь-якої взагалі) – чи могли б вони таке “вещать”?* (І. Дзюба);

б) протиставний: *Святково вдягнені (але босі), вони [хлібороби] мовчки йшли з різних кутків села, зустрічних вітали лише кивком голови* (Л. Орел);

в) єднальний: *Перші російські (а великою мірою й українські) слов'янознавці О. Бодяньський, І. Срезневський, П. Прейс, В. Григорович були направлені для вдосконалення знань у західно- і південнослов'янські землі, але при цьому вони не обминали й Відня* (З посібника).

Наявність сурядних сполучників засвідчує факт семантичної однорідності компонентів. Щоправда, ВПР атрибутивної семантики вживатися також і без сполучників: *Усвідомлення переваг групового захисту життя особи над одноосібним захистом життя витворило інстинкт групового (народного, національного) самозбереження* (З газети); *З урахуванням підготовки підрозділів родів військ у 2008 р. було проведено 20 батальйонних (дивізійних) і 148 ротних (батареїних) тактичних навчань, 7 льотно-тактичних навчань ескадрильї, понад 170 бойових стрільб взводів, більш як 770 бойових стрільб відділень* (З часопису).

ВПР – кореляти атрибутивних синтаксем, можуть являти собою:

1) сурядні словосполучення: *Виразно плебейський характер мало раннє (тобто справжнє) християнство, через що протягом кількох століть було предметом уципливої інтелектуальної критики та й просто глузувань з боку римської еліти (і політичної, і культурної)* (І. Дзюба);

2) поширені конструкції:

а) прикметникові звороти: *Тоді як скромний (але незалежний від влади) священник у своєму приході пояснив би всім доступною мовою: “Нема нічого таємного, що не стало б явним...”* (Є. Сверстюк);

б) дієприкметникові звороти: *Піфагорійці піднімались до сходу сонця виконували мнемонічні (пов'язані з розвитком і зміцненням пам'яті) вправи, а потім йшли на берег моря зустрічати сонце, обдумували майбутні справи, працювали* (З підручника).

Позицію вторинної предикатної атрибутивної синтаксеми може заповнювати неспеціалізована одиниця – одиниця субстанційної семантики. ВПР, що пояснює таку синтаксему, набуває аналогічних семантико-синтаксичних ознак: *Саме в боротьбі з військом свого сюзерена – польського короля Сигізмунда II – поклав своє життя на оltар свободи української нації козацький “цар” Северин Наливайко* (З часопису); *Так, грецький мислитель Аристотель писав про боротьбу в VI ст. до н. е. в м. Аттиці між партіями педієїв (великих землевласників, мешканців рівнини), параліїв (торговельно-ремісниче населення бережжя) і діакріїв (селяни, жителі гористої місцевості)* (З підручника). Для таких випадків характерне розмивання атрибутивної семантики, її “змішування” з субстанційною.

Адвербіальні синтаксеми. До одиниць цього типу належать синтаксеми-носії часового, причинного, цільового та інших обставинних значень. Це найпоказовіший різновид вторинних предикатних синтаксем [1, с. 140]. Наші спостереження свідчать, що в науковому та публіцистичному стилях ВПР-кореляти вносять у базове речення такі різновиди обставинного значення:

а) часове: *У середині посту (перед Великоднем, на Середохрестя) у деяких місцевостях пекли пшеничні хрести, в які клали монету, щоб краще родила пшениця* (Л. Орел);

б) просторове: *Вниз від Змієносця (центру Галактики, який у мезоамериканських індіанців уособлювався Кажаном) і за годинниковою стрілкою розташовувалися сузір'я “життєвої” сфери (від Стрільця до Овна), а з другого боку Чумацького Шляху – зверху та проти годинникової стрілки – сузір'я “потойбічної” сфери (від Скорпіона до Тельця)* (Г. Щокін).

Виявлено ВПР, що є кількарівневими структурами: семантику одного ВПР модифікує семантика іншого: *Можливо, Віктор Астаф'єв, якого я цитую далі, – до речі, один із друзів українського письменника Олеса Гончара (теж, за Вашими мірками, “свідомого самостійника”, тобто націоналіста), – буде для Вас авторитетом у поглядах на злочинну роль комуністичної партії...* (Л. Лук'яненко); *Міфологічний образ світового дерева не тільки індоєвропейський, а навіть універсальний; він протягом значного періоду визначав модель світу у багатьох культурах, починаючи від епохи бронзи (Європа (зокрема, індоєвропейські племена), а також Близький Схід) до теперішніх часів (культурні традиції африканських, австралійських, індіанських народів)* (Т. Андрєєва).

Отже, залежно від структури серед вставлених конструкцій виділено вставлені надфразні єдності, вставлені речення і вставлені поширювачі речення. Як видно з назви останнього типу, вставлені поширювачі речення мають форму, тотожну звичайним поширювачам речення. Вставлені поширювачі речення об'єднано у два угруповання: ВПР-кореляти та ВПР-субститути. Перші співвідносяться з синтаксемною позицією. У такі співвідношення може вступати ВПР та будь-яка синтаксема БР. Вставлені одиниці характеризують той самий денотат з якогось іншого боку, модифікуючи його семантику. Тому відношення “синтаксема – ВК” є корелятивним. Наявність кореляційних відношень дає змогу визначати ВПР як синтаксеми – семантичні модифікатори синтаксем БР. У семантичній структурі речення ВПР корелюють із предикатними, субстанційними, адвербіальними та атрибутивними синтаксеми.

Подальше опрацювання питань, пов'язаних із використанням вставлених конструкцій у реченно- і текstopороджувальних (комунікативних) процесах, має значну наукову перспективу, оскільки з'ясування природи, місця, семантико-функціонального і стилістичного призначення вставлених конструкцій дає

змогу схарактеризувати їх як різноструктурні та різнофункціональні системні одиниці втілення й реалізації методик якісного (позначеного високим ступенем порозуміння між адресатом і адресантом) спілкування.

Література:

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Гуйванюк Н. В. Формально-синтаксичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
3. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – Изд. 3-е, стереотипное. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 368 с.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
5. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 668 с.